

Esztétikai létezésű ígéretek

Szirák Péter: Az irodalom ígérete

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet,
Összehasonlító Irodalom- és Kultúra tudományi Tanszék
egyetemi tanár
e-mail: kulcsar-szabo.zoltan@btk.elte.hu
ORCID 0000-0002-8001-8360

Az ígélet szép szó. Az ismert közmondás így, félbevágva olvasható Szirák Péter vas-
kos, pályája több mint két évtizedes szakaszát reprezentáló tanulmánygyűjtemé-
nyének első fülén, kicsit kockázatosan. Hiszen ami kimarad, az nem egyszerűen az
az implicit imperatívusz, amely az ígélet beszédaktusának sikerültségét és érvényét
a hozzá való hűséghez, az elköteleződés tartós vállalásához köti, az ígélet úgy jó
(John L. Austinnal gondolkodva: úgy nem lesz mellélövés vagy visszaélés, úgy lesz
működőképes), ha nemcsak szép, hanem kötelező érvénnyel láncolja hozzá a kivite-
lezőjét (és persze, ez fontos, potenciális címzettjét) ahhoz, amit kilátásba helyez.
Persze lehet, hogy éppen ettől szép, ez teszi széppé, a pusztán jól csengő, tetszetős
ígérkezés kétes szépségének képzetétől itt el lehet tekinteni. Mégis, a félbevágott
mondat kiiktatja szép és jó, esztétikai és etikai egymáshoz láncolását, bár ebben in-
kább csak az esztétikai tapasztalat moralizálásának elsieltett gesztusaitól való óva-
kodás kifejeződését érdemes detektálni. A szikár, konstatív mondat sokkal inkább
az irodalom (amennyiben az tekinthető, és hát létezik ilyen konvenció, szép szónak)
ígéretként való definiálását végzi el (vagy éppenséggel: ígéri). Az irodalom ígélet
vagy legalábbis – ezt tükrözi a kötet címe: *Az irodalom ígérete* – ebben a beszédaktus-
ban tárulkozik fel elsődlegesen létmódjának performatív aspektusa. Az irodalom
szép szó, amennyiben mindenekelőtt ígéretekben nyilvánul meg, sőt talán pontosan
ez, ígélet-volta, ígéletessége teszi széppé, és valamiképpen az ennek az ígéletnek való
megfelelésben (amely távol áll attól, hogy visszavezethető legyen egyszerűen valamely
instruktív elköteleződés be-nem-tartásának szankcionálásától való félelemre) jelöl-

hető ki az az attitűd, amely az irodalom ígéretének megszólítottjait – olvasóvá avatja. Az ígélet megtartása tehát talán egészen szó szerint értendő: megtartani az ígéletet a maga ígéletvoltában, megőrizni, felismerni, visszaigazolni az ígélet ígéletjellegét. És mivel az ígélet bizonyos értelemben mindenfajta beszédaktus alapmintáját adja (hiszen kilátásba helyezi valaminek a bekövetkezését, és abba vetett bizalmát fejezi ki, hogy amit tesz, az valóban megtörténik), ez azt is jelenti, hogy annyiban irodalomteremtő (és így értve szép szó), hogy megtartása az irodalmi szövegek performativitásának megőrzését jelenti.

A kötet hátsó borítóján olvasható összefoglalás közelebbről is megmutatja, hogy miként érti a szerző az irodalom ígéletként való meghatározását: „Az irodalom ígélet: az esztétikai világok keletkezésének korlátok közé nem szorítható szabadsága, amely felemeli magához olvasóját és méltóvá teszi arra, hogy másutt nem hozzáférhető tapasztalatban részesülhessen. Ennyiben az ígélet bizonyosan szép szó: köti a beteljesítés fogadalmát, a szépliteratúra össze nem téveszthető egyediségében rejlő adomány, amely megnyitja az utat az értelem-történés kiváltotta önmegértés számára. Ugyanakkor az olvasás maga is alakítja a művet, párbeszédbe lép vele, faggatja, az olvasó cselekvő résztvevőjévé válik az ígélet beteljesítésének. Az irodalom így módon akkor jön létre és lesz ígélet, amikor megértéssel fordulunk felé.” Három premisszát érdemes ebből a magyarázatból leszűrni. Először: az ígélet, Szirák szerint, elsősorban a szabadság ígélite, felszabadító, inkább szabaddá tesz, mintsem (egy közismert teljesítményére gondolva a mindennapi cselekvés világából) túsul ejt. Ez a szabadság esztétikai karakterű: az irodalom ígélite olyan „esztétikai világok” létrejöttét helyezi kilátásba (a kötet egyik nagy egysége *Esztétikai létezésű világok* cím alatt fogja össze az Esterházy Péter műveivel foglalkozó írásokat), amelyeket „egyediségük” jellemez, amelyek másutt nem hozzáférhető tapasztalatot hordoznak, tehát olyasvalamivel juttatnak közel, ami másutt nem létezik. Ennyiben a(z esztétikai) keletkezés szabadságának közege az irodalom. Másodszor: ez a szabadság járulékos haszonnal is kecsegtet, benne vagy általa önmegértés következik be, itt tehát az a (nem is csak) hermeneutikai alapelv is közreműködik, amely minden megértés lehetőségét a szabadsághoz köti. Csak az igazi megértés, ami nem kommunikatív vagy operatív cselekvési kényszer hatására megy végbe. Ma persze sokan tekintenek (hol meggyőzőbben artikulált, hol inkább szlogenszerűen kifejezésre juttatott) gyanúval az esztétikai és a szabadság, az irodalom és a szabadság ilyen szoros egymásra vonatkoztatására, de talán éppen ezért nem teljesen fölösleges emlékeztetni arra a hagyományra, amely a szabadságot az irodalomhoz való termékeny hozzáférés közegének nevezte ki. Harmadszor: az ígélet konstitúciója nem független a címzettől, az olvasótól. Az ígélet (ez beszédaktus-elméletileg is következetes) akkor vagy attól válik valóban azzá, ami, ha valamiféle ellenjegyzés tanúsítja. Minden ígélet beteljesítésének cselekvő részese a címzett. Attól lesz ígélet – és, a szóban forgó azonosítást alkalmazva, attól lesz irodalom – ha megértés fogadja. Így az irodalom ígélite elhelyezhető lesz befogadás-elméleti összefüggésben is, amely Szirák irodalomfelfogásában és elemzői módszertanában régóta meghatározó.

A könyv öt nagy blokkba rendezve összesen közel negyven írást tartalmaz, amelyek közül a legkorábbiak 1998-ban, a legfrissebb 2024-ben, vagyis a kötet összeállítását aligha sokkal megelőzően jelent meg. Több mint negyed századot ível át, reprezentativitása mellett aligha érdemes további érveket felsorakozni, bár megjegyzendő, hogy a jelzett időszakban a szerző több monografikus munkát is publikált, Kertész Imréről (2003), Örkény Istvánról (2008) és a magyar utazási irodalom egyes fejezeiről (*Ki említ megérkezést?*, 2016). Említésre érdemes, bár igazából nem meglepő, hogy ezek a munkák nyomot hagytak a most megjelent kötet némely tanulmányában is. Szirák azon szerzők körébe tartozik, akiket nem feltétlenül hagy nyugodni egy-egy életmű, szövegcsoport vagy mű azt követően, hogy előadta róluk saját, koherenssé formázott vagy tézisszerűvé élesített elgondolását, épp ellenkezőleg: rendre visszatér korábbi tárgyaihoz. Ebben a kötetben olvasható például (az *[Újra]olvasások* címet viselő harmadik blokkban) a *Sorstalanságról*, Örkény életművének egy fontos technikájáról vagy első könyvének főhőse, Grendel Lajos művéről, az *Éleslövészetről* előadott, tematikus szempont-átrendeződéseket, sőt értékítéletbeli módosulásokat is eredményező újraértelmezés. Szirák munkásságának centrumában mindig is a 20. század második felének magyar prózairodalma és így nem utolsósorban Esterházy életműve állt. A *Termelési-regényről*, amelynek az oeuvre-ön belüli státuszáról, főmű-mivoltáról újabban sok szó esik, a kötet három, az utóbbi években készült, eltérő tematikus fókuszú írást is tartalmaz. Az *irodalom ígérete* tehát nemcsak az említett időtáv tekintetében nyújt reprezentatív képet egy irodalomtudós pályájának jelentős szakaszáról, hanem abban az értelemben is, hogy láthatóvá teszi egy amúgy igen következetes, nagyobb töréseket már csak tematikus értelemben sem mutató irodalomértelmezői attitűd önreflexív tudatosságát, egyszerűbben szólva azt, hogy folyamatosan készen áll a saját korábbi eredményeivel való számvetésre. Másként fogalmazva: nem egy olyan típusú penzumtudóst ábrázol ez a gyűjtemény, aki időről időre elkészül egy feladattal, és azt letudva újabb vélt kihívásokhoz fordul. Kihívások igazából abból fakadnak, amit az ember egyszer már elvégzett, és amiről kiderül, hogy mégsem zárta le.

Kézenfekvő a kérdés, hogy az ilyen hosszú időtartamot átívelő válogatás mennyire mutatja konstansnak a szerző eljárás módját, módszereit, a választott perspektívákat, az értekező nyelvet, annak viszonyát az értelmezetthez és így tovább. Szirák Péter azon magyar irodalomtörténészek közé tartozik, akiknek egyéni és egyedi karaktere viszonylag hamar kialakult, és pregnáns változásokat nem mutat. A kötet tanulmányait időbeli sorrendbe rendezve persze észlelhetők bizonyos módosulások, de az értekezői karakter alapvonásai – konzekvens és feszes érvelésmódja, kiemelkedő összegzőkészsége, nyelvi igényessége, amely időről időre az értelmezett irodalmi nyelv közelségébe is merészkedik, a tömörség iránti tartós vonzalma, körültekintő figyelme más olvasatok lehetőségére, legyenek ezek dokumentáltak vagy potenciálisak – nemigen mentek át kardinális változásokon. Természetes módon hagyta rajta a nyomát a tanulmányokon az a nem kevés módszertani fejlemény, amellyel a jelzett időszakban a hazai irodalomtudományi kutatás is számot vetett. Így például

a 2000-es évektől egyre nagyobb figyelem irányult az irodalmi folyamatok kulturális közegeire, illetve mediális materialítására, és ez a perspektíva Szirák munkáiban is rendre szerephez jut. Itt tárgyalt kötetének a második blokkja (*Medialitás, kultúra, történelem*) már címében is alludál arra a tanulmánykötetre, amely ugyanezen szavakat fordított sorrendben szerepelteti a címlapján, és amely – Szirák Péter társ-szerkesztésében – az egyik legkorábbi kísérlet volt az említett fejlemények kritikai számbavételére. Ebben a blokkban nagy hangsúly kerül arra, hogy miként jelennek meg a technika medialitásának esztétikai vagy társadalomtörténeti reflexiói a hazai humán tudományokban a 20. század első felében, de helyet kap egy az 1956-os forradalom irodalmi és filmes feldolgozásait tárgyzó, kezdeményező jelentőségű összehasonlító tanulmány is. Az ötödik blokk (*Az élet környezete*), amely – a 2020 után készült írásokat egybefogva – a legaktuálisabb kérdésirányokat tükrözi, azt tanúsítja, hogy Szirák számára az ún. biopoétikai közelítés is új impulzusokat, megfontolásra érdemes szempontokat hozott a modern és kortárs irodalom kutatásában. Itt Pilinszkytól Térey Jánosig terjed azoknak az alkotóknak a sora, akiket érdemes a táj- és térhoétika, illetve a természetfelfogás alakulását illetően kifagztatni. Ebben a tekintetben különösen érdekesnek bizonyul a közelmúltra vonatkozóan kirajzolódó történeti ív, az a – recenszens számára legalábbis – lényeges kérdés, hogy honnan vették mintáikat a kortárs irodalom újabb keletű bio- és zoopoétikai kezdeményezései. Úgy tűnik ugyanis, hogy – bár Bodor Ádám itt is elemzett művei kivételt jelentenek – nem a korai kilencvenes évekből (ami megmagyarázza például a Mészöly vagy éppen Oravecz Imre korábbi pályaszakasza iránti érdeklődés meglődulását az utóbbi években). Erre ebben a blokkban az a tanulmány világít rá, amely Kukorelly Endre nyolcvanas-kilencvenes évekbeli műveinek természetábrázolását, természet-tapasztalatát vizsgálja meg – amennyire negatív, olyannyira sokatmondó következtetéssel („[...]a lírai alany is konstatálja, hogy amit szemlél, amit kérdez, az nem a natúra, mert ahhoz nem férni hozzá: a természet elzárkózik, miközben emberi vágyakat és képzeteket kelt föl” [494–495.]). A nyolcvanas-kilencvenes évek elsősorban nem a természet korszaka volt a magyar irodalomban.

Bár a kötetnek csak kisebb része foglalkozik teljesen kortárs irodalommal (az öt nagy részből, ha az Esterházy-blokk ideszámítható, akkor kettő), mégis érdemes rögtön említeni, ha kimerítően tárgyalni itt nincs is mód, azt a körülményt, hogy az irodalom fentebb jellemzett ígéretszerűségének talán épp a kortárs fogadtatásban mutatkozik meg az egyik legsajátosabb arculata. Hiszen bizonyos értelemben ígéretként jelenik meg egy irodalmi mű abban a környezetben, ahova érkezik, szükségyszerűen (még) nem beteljesedett ígéretként, és nyilvánvaló az is, hogy a címzett, a befogadó ilyenkor eleve azzal a feladattal is szembesül, hogy címzettként szituálja magát, miként azzal is, hogy – kvázi elsőként – felvázolja (megelőlegezze: odaigérje) azokat az összefüggéseket, amelyek lehetővé teszik az ígéretes esemény megfelelő ellenjegyzését. Szirák Péter régóta a kortárs magyar próza legmeghatározóbb kritikusainak egyike, fontos értelmezési ajánlatok megfogalmazójaként alakította jelentős művek vitáktól sem mentes fogadtatását, az ebben a kötetben olvasható írások között

e tekintetben például a *Párhuzamos történetekről* vagy a *Harmonia caelestis*ről szólók tanúskodnak erről. Valamiképpen az irodalom ígéretszerűségének mélyen konzekvens elgondolása mutatkozik meg abban, hogy ezek a kritikai írások, egy-két műfaji körülmény szükségszerűségétől eltekintve, nem lógnak ki a tanulmányok hosszú sorozatából. Biztosan létezik olyan vélekedés, amely ezt a kritikus szerepkör elcsökevényesedésének bizonyítékaként regisztrálná – ki ne ismerné az autonóm kritikusról előállított különféle eszmék ragaszkodását a kritikus és az irodalomtörténész, a kritikai és a tudományos reflexió közötti különbségtételhez –, mégis, ebben a kötetben inkább termékenynek mondható az, ahogyan ez a két szerepkör ismételten átvált egymásba. Az irodalomtörténeti igényű tanulmányokból sosem hiányzik a mai olvasó azon igyekezete, hogy felderítse a tárgyalt szöveg szabadságígéretét, és, ez is fontos, be nem teljesített vagy félrevezető ígéreteit is (ilyesmire példa az egyetlen olyan írás, amelynek címében visszaköszön az *ígéret* kifejezés: a *Kakuk Marci* elemzésének a *kívültség* kissé naivnak bizonyuló ígérete lesz a vezérfonala), és a kortárs kritikaközegében megszólaló írások sem nélkülözik az irodalom történeti vonatkozásait mérlegelő vagy éppen lokális textuális problémák felderítésére összpontosító attitűdöt. Talán ez sem független attól, hogy Szirák felfogásában az esztétikai esemény az ígéretszerű létmódja felől ragadható meg. Az elemző által felvázolt értelemajánlatok nem csupán a kritikus szinkron pozíciójából a jövőbe irányuló ígérek, hanem adott esetben éppen be nem teljesített, be nem teljesedett ígérek diagnózisai is.

Különösen erős ez utóbbi benyomás, ha az olvasó továbbra is ragaszkodik az ígéretfogalom orientációjához, amelyet egyébként a kötet írásai nyíltan nem erőltetnek, de amelyhez könnyen adaptálódnak, az első blokk íásaiban. Ez (*Emlékezet, kánon, olvasás* cím alatt) a 20. század első felének irodalmával foglalkozó tanulmányokat gyűjti egybe (amelyek keletkezési idejük tekintve is a legtávolabbiak), nem kizárólag, de nagyjából olyanokat, amelyek erősen konfrontálnak, vagy legalábbis nemigen kerülhetik meg az olyan irodalmi és esztétikai hagyományok által támasztott kihívásokat, melyekre valamiképpen rátapadt a be nem teljesült ígérek bélyege. Legalábbis olyan nézőpontból, amely recepciótörténeti kérdéseket helyez a középpontba, mint ezen tanulmányokban, ahol ez értelemszerűen dominánsabb, mint a kortárs, közelmúltbeli alkotásokat vagy folyamatokat tárgyzó írásokban. Ennek a résznek Ady, Móricz, Németh László és Illyés a főszereplői, vállalása tehát egy olyan hagyományvonal megszólaltatása, amelyet – minden heterogenitása ellenére – az ún. „népi” irodalom ideái formáltak, és amelynek továbbéléséről talán könnyebb, produktív szórabírhatóságáról viszont esetenként nehezebb meggyőződni. Szirák itt mindenekelőtt recepciótörténeti mintázatokat azonosít, többek között Ady esetében, valamint Németh esszéisztikája kapcsán, illetve újraolvasási ajánlatokat vázol fel (Móricznál például éppen a performatív dimenzióra, „a nyelv cselekedtető erejére” irányítva a figyelmet). Németh és Illyés kapcsán pedig számot vet azzal is, hogy milyen tényezők blokkolhatják azoknak az ígéreknek a kései fogadását vagy ellenjegyzését, amelyek itt egyszerre irodalmi, kulturális és ideológiai-politikai programokban fogalmazódtak meg, erőteljesen támaszkodva olyan kontextusokra,

melyeknek autoritása vagy legalábbis orientáló ereje ma már messze nem magától értetődő. Ez persze kritikai munka is. Németh esszéisztikájában például a mégoly fölényesen tájékozódó olvasónak az a preferenciája bizonyul kevésbé attraktívnak (akár Kosztolányihoz képest is), amelynek köszönhetően a szociokulturális összefüggések elnyomják a nyelvi megfigyeléseket, melyek amúgy meglehetősen esztétikai érzékenységről tanúskodnak. Érdeemes ehhez hozzáfűzni, hogy közel harminc évvel a vonatkozó tanulmány megjelenése után talán éppenséggel megérett az idő az újabb próbálkozásokra ezzel az korpussszal, legalábbis a javával. Most talán kézenfekvőbben tárhatók elő Németh írásaiból olyan pontok, amelyekhez a kortárs kultúratudományok valamiképpen kapcsolódni tudnak, és talán jobban észlelhető az esszék nyelvi minősége is. Az Illyés-tanulmány bizonyos értelemben ellenkező képet nyújt: itt egy beteljesülésében megakadályozott vagy végzetesen elhalasztott ígéret áll a középpontban (a *Szellem és erőszak* című, politikai okokból csak késve megjelent gyűjtemény), amely első pillantásra kézenfekvően szolgál a jelen számára is releváns kérdésfelvetésekkel, ám amelyet valamiképpen mégis erősen terhel az „avultabb passzusok” sokasága.

A recenzens fentebb azt az észleletet fogalmazta meg, hogy a kötet írásai egy összességében konstans, legfontosabb jegyeit tekintve nemigen változó értekezői karaktert mutatnak. Mindazonáltal éppen az imént tárgyalt első rész felől nézve bizonyos alakulás mégiscsak tetten érhető, leginkább a tanulmányok elemző fókuszának módosulásában. Míg ezekben az írásokban – már csak a recepciótörténeti közelítés okán is – meghatározóbbnak mutatkozik egy távolabbi, átfogó, történeti értékelést megalapozni hivatott nézőpont, az újabb keletű szövegekben jóval nagyobb teret kap egy szövegrészekhez közelítő, olykor az összegző ítéletalkotást visszafogó, lokális értelmezési problémákra fókuszáló értelmezői attitűd. Ez helyenként egyenesen a kommentár műfajához kerül közel. Leginkább talán az Esterházy-tanulmányok esetében lesz domináns ez az attitűd, amelyek egy csoportja az életmű kései nagy teljesítményeit teszi mérlegre (a *Harmonia caelestis* mellett például az *Egyszerű történet vessző száz oldal – a Márk-változat* című, nem is annyira egyszerű történetet), másik részük viszont eleve az újraolvasás pozíciójába helyezkedik, itt megintcsak abban az értelemben is, hogy a szerző korábbi elemzői munkájára támaszkodva járhatnak el. Érdekes, ahogyan – a hallgatás alakzatainak és az idézés formáinak viszonyát taglalva – a *Termelési-regény* egyik passzusába ütközik, és ott el is időz a korai mesterműnek szentelt három tanulmány egyike. Itt Szirák szembesíti önmagát egykori olvasói elégedetlenségével, amelyet tulajdonképpen utólag jóvá is hagy, de amelyet most értelemszerűen egészen más összefüggésben artikulál. „Az olvasás ideje persze nagyon is számít.” (381.) És valóban, egy ilyen kommentárszerű közelítés, amelynek teendői közül nyilvánvalóan nem hiányozhat a szöveg és a benne közvetlenül nem referált (történeti, tárgyi, textuális) környezet egymáshoz hangolása, bizonyos értelemben éppen ezt, az olvasás (és az újraolvasás) időbeliségét tudatosítja. A *Termelési-regény* különböző aspektusait kiemelő tanulmányok sora ezt kisebb, lokálisabb szövegértelmezési dilemmák, akár olvasási jelenetek középpontba állításával

éri el. Itt nincs akkora hangsúly az irodalom- vagy recepciótörténeti folyamatok felvázolásán, ám izgalmasan kerül az olvasó elé például az az elmélyült dialógus, amelyet az értekező a regény más, kortárs olvasóival folytat, itt-ott tulajdonképpen egy közös szövegértelmező beszélgetés atmoszféráját megidézve.

Mindemellett ez a fókuszváltás sem mutat drasztikus törést a korábban és újabban keletkezett írások között. Szirák (már említett korábbi könyveiben kirajzolódó) munkásságának súlypontjai sem változtak nagyot, az itt összegyűjtött tanulmányok sok esetben a korábbi kezdeményezések és eredmények továbbgondolásának, kiegészítésének, újrakontextualizálásának, helyenként korrekciójának tekinthetők. Az a prózatörténeti mintázat, amelyet először a *Folytonosság és változás* (1998) című munkájában fejtett ki, főbb csomópontjait tekintve itt is visszaköszön. A korábbi munkák alapján nem lehet igazán meglepő, hogy Esterházy lett ennek a kötetnek a főszereplője, és igazából az sem, hogy a *Párhuzamos történetek* értelmezése a szerzőt azon olvasók körébe helyezi, akik megoldatlanságokat véltek felfedezni a regény kompozíciójában. Az utolsó blokk azt mutatja, hogy Szirák is könnyen lett kapcsolódási pontokat a Bodor-értelmezés újabb, igen aktív hullámahoz, továbbá azt, hogy az utóbbi másfél-két évtizedből Térey életművét részesíti kitüntetett figyelemben, minden, az életmű szempontjából releváns műnem vonatkozásában. Kirajzolódnak továbbá azok a pontok is a kötetből, amelyek további vizsgálódások lehetséges irányait helyezik kilátásba, mondhatni, ilyeneket ígérnek – vagy legalábbis felvázolják ezek lehetséges körvonalait. Befejezésképpen a recenzens két ilyen szempont kiemelésére vállalkozik. Egyrészt az itt összegzett munka több összefüggésben is ráirányítja a figyelmet a gyermeknézőpont epikaalkotó, narratopoétikai jelentőségére az utóbbi évtizedek irodalmában, amelynek átfogó vizsgálatára ugyanakkor még nem került sor. Ugyancsak számos megfontolnivalót ígér az az – Esterházy utolsó művének tárgyalása során tett – megfigyelés, mely szerint „az utóbbi évtizedek magyar elbeszélő prózájában a *naplószerű* távlat alkalmazása meglehetősen kiterjedt szerepet játszott”. (356.) Ez egy igen pontos észrevétel, egyszersmind távlatos is, nemcsak vagy talán nem is elsősorban a kortárs prózairodalom látványos tendenciáinak (például az ún. autofikció diadalmenetének) vonatkozásában, hanem azoknak a narratológiai következtetéseknek a felderítését illetően, amelyekre alkalmat ad.

(*Prae*, Budapest, 2024.)